

Marshall McLuhan helye az információs társadalom elmélettörténetében

Az a kérdés, hogy ki, miért és mennyiben sorolandó az információs társadalom elmélettörténetéhez, azóta értékelődött fel, mióta a mindinkább Frank Webster-dominálta információtársadalom-diskurzusból gyakorlatilag teljes egészében száműzettek az őseredeti, holisztikus, „civilizációs paradigmaváltás” értelmében vett megközelítések.¹ A helyükön maradt Webster torz dekonstrukciója, amelynek értelmében az információs társadalomnak csak alacsony (al)rendszer szintű *elméletei* volnának, s emiatt ehhez a fogalomhoz csak úgy lehet közelíteni, hogy egy szerző vagy technológiai, vagy gazdasági, vagy foglalkoztatási, vagy tér-szemléletű (!), vagy kulturális aspektusból alakít ki viszonyt hozzá (Webster 1997, magyarul: Webster 2007, kritikáját lásd Z. Karvalics 2010a).

Könnyű belátni, hogy ha Websternek igaza lenne, semmi akadálya nem volna annak, hogy újabb és újabb „elméletekkel” bővítsük ezt a hagyományt,² hiszen ennyi erővel lehetne akár médiafilozófiai vagy kommunikációs szociológiai aspektus is, és akkor McLuhan talán tárgyalható volna a websteri logika alapján³ információtársadalom-gondolkodóként. Ennek híján azonban azon kell elidőznünk, hogy vajon legalább a „kulturális elméletek” közé odaférhet-e Websternél. Ne lepődjünk meg: nem érdemesül tárgyalásra, akárcsak Alvin Toffler vagy Alice Mary Hilton, a legkorábbi, nagy hatású szerzők.⁴

1 Itt elsősorban Tadao Umesao, Jean Gottmann, Daniel Bell, Yoneji Masuda és Alvin Toffler műveire és megközelítésére utalunk. Webster és mások legkártékonyabb lépése ezen elméletek részben vagy egészben figyelmen kívül hagyása mellett elsősorban olyan szintű lebutításuk, amely könnyűszerrel kínál talmi támadási felületeket a haragvó technológiakritika kvázi- vagy félelméleteinek.

2 Ahogy Webster maga is teszi, amikor egy saját könyvére (is) reflektáló frissebb szövegében (Webster 2002) a korábbiak mellé – szokott felületességével – beemeli az információáramlást (*information flow*) és a szimbólumok és jelek expanzióját (*expansion of symbols and signs*) is.

3 Webster három esetben említi McLuhant a könyvében, de egyszer sem „saját jogon”, hanem minden alkalommal azért, mert az általa ünnepelt Manuel Castellsről szólván meg kell említenie, hogy Castells saját maga emeli ki egy-egy állításának forrásaként McLuhant.

4 Tofflernek a „harmadik hullám” metaforával lefedett információs társadalom tárgyú szövegeit megelőzően első nagy összegzését a kultúrafogyasztás szerkezetének megváltozásáról írta (Toffler 1964). Alice Mary Hilton a 'cyberkultúra' kifejezést 1960 és 1963 között hívja életre, és a hatvanas évek közepén a (nála elsősorban az automatizáció révén) megváltozó társadalom komplex kulturális anatómiájának kutatásában a legmesszebb jutott. Nemrég hunyt el 92 évesen, egy hevenyészett magyar recepciót már régóta megérdemelne.

Természetesen nem Webster „bűne”, hogy „kihagyja” McLuhant, más szerzők sem tartják fontosnak, hogy alaposan elemezzék az információs társadalom gondolatának szempontjából, pusztán futólag érintik egy-egy elhíresült kifejezését.⁵ Christopher May szentel néhány – tartalmát tekintve teljesen irreleváns – oldalt neki „szkeptikus nézőpontú” monográfiájában (May 2002). A tárgykör irodalmában egyetlen mű akad, amely McLuhannel számol, Robin Mansell közel kétezer oldalas óriás szemelvénygyűjteménye, afféle „információs társadalom olvasókönyve” (Mansell 2009), amelynek első fejezetében (Történelem és kezdeti viták) szerepel egy korai McLuhan-írás (McLuhan 1960a).

A fentiek nyomán nem lehet mást mondani, mint hogy Marshall McLuhan, számos diszciplína ambivalens hőse, az információs társadalom kérdéskörének (*information society studies*), irodalmi hagyományának ez idáig nem vált részesevé.⁶ Ebben a tanulmányban arra vállalkozunk, hogy árnyaltabb képet adjunk McLuhannek az információs társadalomhoz való viszonyáról.⁷

Az információs társadalom születése és McLuhan

A „tárgy”, a viszonypont, amelyről beszélünk, az információs társadalom születése több dimenzióban is vizsgálható. Az első a „valóság”, az információs társadalmi formációra való váltás az ipari korszakos mintázatokból. Az Egyesült Államokban 1960 és 1962 között „billenek át” a termelés, a fogyasztás, a foglalkoztatás, a felsőfokú végzettség és a telefonellátottság makroadatai, amelyek alapján leginkább 1961-et választhatjuk annak az évnek, amelyhez az információs társadalom „születésnapját” kötik (Z. Karvalics 2008a).

5 Jellemző, hogy még a népszerű Whatis.com-on is – teljesen helytelenül – a globális információs társadalom definícióját McLuhan „világfalu”-jából vezetik le. Lásd http://whatis.techtarget.com/definition/0,,sid9_gci213588,00.html

6 Soroljuk azért fel azokat a tudományterületeket, ahol minden kétséget kizáróan az elmélettörténeti hagyomány legbelső köreihez tartozik: média- és kommunikációtudományok (*Media and Communication Studies*), kognitív és kulturális antropológia (*Cognitive and Cultural Anthropology*), információ- és kommunikációtörténelem (*Information and Communication History*), a digitális kultúra és az internet kutatása (*Digital Culture, Internet Research*). Ez utóbbi talán meglepő lehet, mert McLuhan 1980-ban, jóval az internet ezredforduló előtti detonációjára előtt meghalt. S miközben 1987-ben néhány kritikus még „nevetségesen inadekvátnak” minősítette egykor ünnepeelt proféciáit, alig néhány évvel az internetkultúra tömegesedését követően diadalmasan mászott elő az elmélettörténet szemetekosarából – ahogyan Alexander Stille fogalmazott a *New York Times*-ban megjelent cikkében (Stille 2000). Egyre többen ismerték ugyanis fel, hogy igazából nem is a televízióra, hanem inkább az internetre kellene vonatkoztatni a legfontosabb következtetéseit – lásd különösen a „Digital McLuhan” című válogatást (Levinson 1999). Félretéve azt a nélkülözhetetlen megjegyzést, hogy Paul Otlettől Vannevar Bushon át akár még Nikola Tesla is visszalépve az időben sokan és McLuhannal mélyebben vetítették előre a világhálózat kialakulását, elsősorban azt emeljük ki, hogy az internetkultúra felőli újraolvashatóság és újrafelfedezhetőség önmagában nem hozza közelebb a kanadai kutatót egyetlen lépéssel sem az információs társadalom „domainhez”. Amitől persze még érdekes olvasni olyan dolgozatokat, amelyek McLuhan felszabadító világából és az általa vizionált új „elektronikus akusztikus terekből” vezetik le például a népszerű multiplayer játékok fantáziavilágának megszületését, illetve az azt megalapozó miliót (Tyler 2009).

7 Hozzá kell tennem: ahhoz képest, hogy több mint tíz évvel ezelőtt egy diskurzusindítónak szánt írásban még a legfontosabb teoretikusok közé való beemelését szorgalmaztam („Egyetlen, Umesao gondolati formagazdagságához mérhető és mérendő gondolkodói teljesítménnyel kell majd elszámolnia az információs társadalom tudománytörténetének: Marshall McLuhanéval”) (Z. Karvalics 2001), ez a mostani program, illetve vállalkozás kétségkívül jóval visszafogottabb és realistább.

A második dimenzió az információs társadalom létrejöttére reflektáló komplex elmélet, amely szintén 1961-ben születik meg, Jean Gottmann francia geográfus munkájaként (Gottmann 1961, részletes ismertetését lásd Z. Karvalics 2009). Ehhez tartozik az információs társadalom fogalmának megszületése, amely Japánban szintén 1961, érdekes módon az Egyesült Államokban csak a hetvenes évek elején kezdik majd használni. És ugyancsak az 1961-es évhez köthető két fontos esemény: a számítógépes hálózat technológiai minimálrendszerének megszületése az IBM németországi, böblingeni laboratóriumában, ahol két számítógép először befolyásolta egymás működését telefonvonalon keresztül továbbított jelekkel, és a távközlési műholdak fellövése (1960–62) illetve az emberi űrutazások megkezdése (1961–62), mint technológiai és spirituális korszakkezdet.

Figyelembe véve, hogy McLuhan első emblematikus munkája, *A Gutenberg-galaxis* 1962-ben jelenik meg könyvként (McLuhan 1962), és fő tézisei, illetve maga a címadó metafora 1960-ban születik meg (McLuhan 1960b), McLuhan igazi „betörése” a társadalomelméleti színpadra egybeesik az információs társadalom valóságának és elméletének megszületésével. Érdemes tehát megvizsgálni, hogy vajon ezekben a jellegadó években honnan és merre tart McLuhan érdeklődése, miként viszonyul a kortárs narratívákhoz, mennyit érzékel, mennyihez szól hozzá, mennyit befolyásol, egyáltalán: hogyan lesz egy ízig-vérig irodalom-professzorból médiaguru?

Szakmai pályafutása első tíz évében (1936–46) kizárólag és szigorúan irodalmi kérdésekről publikál. Az első „repedés” ezen a tematikus pajzson a *hirdetések világának* és az avval összekapcsolódó iparnak a felfedezése volt (McLuhan 1947 és 1953a),⁸ amely McLuhan első könyvét is inspirálta. A „Mechanikus menyasszony” (McLuhan 1951b) „söréttel tüzelve”, elemző erővel látogat a kortárs észak-amerikai reklámuniverzum számtalan szegletébe, hogy megrajzolhassa az „ipari ember folklórjának” körvonalait (McLuhan 1951a). Mindezzel egy időben rövid, de velős reflexiók jelzik, hogy a „mögöttes” szerkezetekből is felismer jó néhányat, elsősorban a *technológiának és a médiának a politika világával* való összekapcsolódását (McLuhan 1952 és 1954). Jól egészíti ki és ellenpontoszza mindezt a *kommunikációtörténeti* kalandtúra, amelyet Harold Adams Innis 1951-ben megjelent könyvéhez írott előszava (Innis 1951)⁹ és két évvel későbbi Innis-nekrológja (McLuhan 1953b) indít el, és olyan folytatásokra bátorítja McLuhant, mint a médiatörténelmi megközelítés fontosságának körvonalazása (McLuhan 1955), vagy egyetlen, teljes egészében szaktörténeti jellegű munkája a nyomtatásnak a 16. század írott és beszélt nyelvére gyakorolt hatásáról (McLuhan 1957). És még mindig az ötvenes években járunk, amikor McLuhan „belerohan” az *oktatás* kérdéseibe: kezdetben még csak a médiával való kapcsolat okán (McLuhan 1956), de később egy hivatalos bizottság tagjaként is (McLuhan 1960c), ennek a kitekintésnek a letisztázott summázata az „új média” és az „új oktatás” viszonyát boncolgató írása (McLuhan 1961a).

A leginkább információs társadalom „diskurzusközeli” téma az „*elektronikus forradalom*” érzékelése. Ennek négy, 1958 és 1962 között született írás is a lenyomata. Két tanulmány

⁸ Elsőre úgy tűnhet, ez nem nagy eltávolodás a „komoly” irodalomelmélettől, csak „ártatlan intellektuális kaland” vagy „tematikus félrelépés”: James Beniger klasszikus munkája (Beniger 1986) óta azonban tudjuk, milyen jelentős szerepet játszottak a 19. század kontrollforradalmában a reklám világának figyelmet csatornázó tömegkulturális standardjai.

⁹ A McLuhan-filológiának kötetnyi része foglalkozik az Innishez fűződő tanítványi kapcsolattal, illetve a késői Innisnek *A Gutenberg-galaxis*ig vezető izgalmasan termékeny kommunikációtörténeti inspirációival. E tanulmány egy későbbi pontján egy speciális kérdésben érintjük majd Innist.

(McLuhan 1958 és 1962) általában foglalkozik az elektronizáció hatáskövetkezményeivel, egy esetben a nyomtatás világának átalakítására (McLuhan 1960d), egy esetben a bölcsészettudományokra gyakorolt hatását veszi szemügyre (McLuhan 1961b).

Ezzel a felszínes áttekintéssel annyit mindenképpen sikerült talán bizonyítani, hogy McLuhan frissen és számos szerzőtárssal nagyjából egy időben érzékelt fontos jelenségeket, változásokat, és reflektált azokra a társadalomkutató érdeklődésével. Eredeti „pontoszerű”, olykor provokatív felismerései és megállapításai beépülnek majd két nagy könyvébe, *A Gutenberg-galaxis*ba és a rá két évre megjelenő *Understanding Mediába* (McLuhan 1964). Nagyobb tanulmányt, alaposabb, felépített, rendszerezett áttekintést keveset találunk a felsorolt tételek között, az írások nagyobb része inkább tömör, igényes és szellemes publicisztika. McLuhan a bemutatott öt terület egyikén sem válik narratívaalakítónvá, nem lesz hivatkozások forrásává: a bibliográfiai áttekintés eredményeként azt kell tehát mondanunk, hogy ezekben az években az információs társadalom diskurzusának kialakulásához vezető sokszereplős intellektuális miliő egyik igényesen és kreatívan fogalmazó képviselőjeként tekinthetünk McLuhanra – de semmiképp nem mondhatjuk azt, hogy kiemelkedne vagy nevezetes pontja lenne. Munkásságát máshonnan kiindulva kell szembesítenünk az információs társadalom elmélettörténeti hagyományával.

Az információs társadalom kritériummodelljei és McLuhan „üzenetei”

Daniel Bellnek (Bell 1976 és 1980) és Yoneji Masudának (Masuda 1980) köszönhetjük azokat a sokváltozós modelleket (*multicriteria models*), amelyek együttesen az információs társadalom totalitását írják körül. Nagyjából két tucat lehetséges szempont alapján, Bell és Masuda táblázatainak felhasználásával készült az alábbi rendszerezés, amely nemcsak az adott kritériumokat, hanem az átmenet megtörténének mérését segítő lehetséges szempontokat is tartalmazza.

A táblázatban halvány sötétítéssel jelöltem meg azokat a kritériumokat, ahol létezik olyan mcluhani szöveghely, amely valamilyen formában érinti, foglalkozik velük. Erősebb színezést kaptak azok a kritériumok, ahol összefüggő, erős argumentumok és kifejezések jelennek meg McLuhan szótárában, illetve az életművében, a kapcsolat tehát kifejezetten releváns.

Amikor tehát McLuhan az *Understanding Mediában* „az elektronikus automatizáció következtében megcsappanó ipari munkásságról” ír (McLuhan 1964: 279), felismeri a foglalkoztatás szerkezetében végbemenő változásokat. Amikor a nemzetállam aláásása, illetve szerepcsökkenése mellett foglal állást, akkor a kölcsönösen összekapcsolt, interkonnektív világ (legendás fordulatával: *global 'con-sensus'*¹⁰) képét jeleníti meg. Amikor a technológia által megváltoztatott emberi identitással, az információ „univerzális valutává” (*universal currency*) válásával foglalkozik, ami mindent erre az egységes nyelvre tesz lefordíthatóvá, a világkép, illetve logikai keret szintjén fogalmaz meg koherens koncepciót. S mindez kiegészül a planetáris/kozmosz gondolkodási kiindulópontokhoz, a „kozmosz tudatosság” (*cosmic consciousness*) diskurzusához való csatlakozással. McLuhan tehát számos ponton „beletalál” fontos kritériumokba – ez azonban ismét csak nem jelent többet, mint a saját téma oldalvívén megfogalmazott releváns, elegáns, de aforisztikus *érintkezést*. Olyannyira

10 A konszenzus itt szójáték: a szenzórium, az érzékelés csatornáinak globális összekapcsolódására is utal vele.

Alap-kategória	Mérés és „átbillenési pont” (<i>tipping point</i>)	Metafora
Termelés (Gyártás)	Az információs szektorhoz tartozó, információ- és tudásterméket gyártó vállalkozások aránya a többi szektorhoz képest (relatív dominancia: amikor ez a legnagyobb szektor; abszolút dominancia: amikor ez a szektor egymaga 50% felett produkál, tehát egyedül nagyobb, mint az összes többi).	információipar, tudásipar, információ- és tudásipar, információgazdaság, tudásgazdaság, tudásalapú gazdaság
Foglalkoztatás	Az információs és tudásszektorban foglalkoztatottak száma és aránya a többi szektorhoz képest (relatív dominancia: amikor ez a legnagyobb szektor; abszolút dominancia: amikor ez a szektor egymaga 50% felett produkál).	fehérgallérosok, információ- és tudásmunkások, immateriális dolgozók, tudásosztály
Munka	A végzett tevékenység jellege szerint hányan és milyen mélységben foglalkoznak „hivatásszerűen” információs tevékenységgel (lélektani határ: 50%).	szimbólumfeldolgozók, intelligencia, agymunkás (brainworker, mind worker)
Erőforrás és technológia	Az információ és a tudás belép a hagyományos erőforrások és tőkeformák mellé (a növekedés elmélete és a számvitel törekszik a matematizálásra, de egyelőre nincsenek elfogadott algoritmusok). (Azt azonban már méri, hogy az információ- és tudástechnológia milyen mértékben járul hozzá a növekedéshez.)	szellemi tőke, humán tőke, információs tőke (information capital), vállalati információs és tudásvagyon
Jövedelem és vagyon	Nemzetállami szinten a GNP, az egyén szintjén a havi kereset mértéke. (Elfogadott mérések arra vonatkozóan, hogy mekkora összegekről van szó, nincsenek – ráadásul ez az információs társadalomba való belépés időfüggvényével változik is. Az USA-ban az 1960-as évek fordulóján 5000 dollár/fő/hó jövedelem volt a lélektani határ.)	jóléti társadalom (affluence), jóléti állam (welfare state)
Fogyasztás	A vásárolt információs és kulturális javak, eszközök és szolgáltatások aránya a fogyasztói kosárban, különös tekintettel a médiatartalmakra (lélektani határ: 33%).	consumer society, prosumers, mediatizált társadalom
Végzettség (iskolázottság)	A felsőfokú végzettségűek (diplomások) aránya a társadalmon belül. Lélektani határ: 50%.	tanuló társadalom, meritokrácia
Megismerés	A megismerés mérhető dimenzióiban (mikroszkopikus nagyságrendek, csillagászati távolságok és méretek, felderített genomkombinációk, jelfeldolgozás stb.) elért eredmények és nagyságrendek. (Ennek a „skálája” még kidolgozásra vár.)	életkhosszig tartó tanulás, tudományos forradalom, nanoskála, petaskála
Konfliktuskezelési mód és hatalomtechnika	A hagyományos hadviselési formák felcserélése, a gazdasági érdekütközések információs síkra terelése (üzleti hírszerzés, innovációs verseny). A társadalom „demokráciaállapota”, a kontroll típusai és közvetítői. (A demokrácia „fokának” mérésére több módszer is elterjedt.)	információs hadviselés, cyberháborúk, kockázattársadalom bürokrácia, kontrollválság- és forradalom,
Inter-konnektivitás	A kölcsönös összekapcsoltság mértéke (telefonhálózatnál: 50% feletti ellátottság elérése).	telematikai társadalom, „behuzalozott társadalom”
Világkép és logikai keret	A statikus, illetve energiaközpontú világképet felváltotta-e már az információközpontú világkép? Elemzési-értelmezési keret-e már a globális rendszerszint és az „űrkorszak”? Jellemző-e a jövőre orientáltság?	globális falu, technokultúra, információs civilizáció

1. táblázat. McLuhan viszonya a kritériummodellekhez (Z. Karvalics 2007 nyomán).

mellékesek ezek a „kiszólásszerű” bon mot-k, hogy nem sikerült még csak bekezdésnyi méretű szöveghelyeket sem találni, amivel a tárgy közösségén túlmenően a kontextusok közössége igazolható és illusztrálható volna. Kutassunk tehát tovább az információs társadalmat másként megközelítő hagyományban.

Az információs társadalom konceptuális-történeti modellje és McLuhan megközelítésmódja¹¹

Az információs társadalom történeti beágyazású *fogalmi-modellező* iskoláját megteremtő magnum opusának, *Az irányítás forradalmának* előszavában James Beniger egyetlen mondatban foglalja össze sarkalatos tézisé: „Az információs társadalom nem annyira egy újabb társadalmi változás eredménye, mint inkább azé a növekedésé, amely több mint egy évszázaddal ezelőtt az anyagfeldolgozás sebességében következett be” (Beniger 1986). A websteri kilúgozással szemben tehát az információs társadalom kialakulásának okait a tömegtermelésben, a javak elosztásában és a fogyasztás szerkezetének megváltozásában (vagyis nem az információs, hanem az „anyagi univerzumban”) kereste és találta meg – időben pedig a 19. század második felében.

Beniger aprólékos pontossággal végigszálazza és a történeti gondolkodás számára „fel-fedezi” azokat az alig ismert és alig leírt folyamatokat, amelyek a társadalom meghatározó alrendszeireiben az idő tájt végbementek. Ezek keretét ki magyarázó modellként a *kontrollválság-kontrollforradalom* fogalom párt. A *kontrollválság* a társadalomtörténetnek ebben a tektonikus időszakában a végrehajtó (operátor) alrendszerek bonyolódását és „mennyiségi (numerikus) kihívását” követni képtelen szabályozó alrendszer válsága, a (bürokratikus) *kontrollforradalom* a technológiai és gazdasági meghatározók villámgyors változásainak komplexuma, amely megoldja az információk összegyűjtését, tárolását és megosztását, s amelynek révén a formális vagy programozott döntések képesek a társadalmi kontrollt befolyásolni és a megingó egyensúlyt helyreállítani. A szerencsésen megtalált fogalmi keret és az ennek mentén elrendezett tényanyag révén Beniger a 19–20. század társadalomtörténetének nagy korszakváltását mindenkinél pontosabban, részletesebben és komplexebben tudta megmagyarázni.

A kontrollfolyamatok „benigeri nyelven” újraolvasni McLuhant igazi, izgalmas rácsodálkozást ígér. Noha nem találunk szinte még közös szavakat sem,¹² mégis érzünk egyfajta ott-honosságot, ismerősséget. Anélkül, hogy ő maga a kontrollfogalomhoz mint elméleti értel-

¹¹ Ebben a részben – némiképp átalakítva – több bekezdést felhasználtam Beniger-nekrológomból (Z. Karvalics 2010b).

¹² „Tematikus, domainszintű közösség” pedig akadna szép számmal, hiszen Benigert erősen foglalkoztatta a műsorközlés, a reklám és a piacutatás sok lényeges kérdése, és gazdagon feltárta ezek korai történetét – még akkor is, ha nem kellő mélységgel veszi figyelembe, hogy a sajtó, a könyvek, a korai professzionális információ- és tudásslolgáltatások, beleértve az oktatást és a tudományt, ugyancsak „termelő” ágazatok. Nemcsak infrastruktúrát adnak az anyagi javak áramának fogyasztásához, hanem kimeneteik maguk is javakként és piaci termékként (is) léteznek, ugyanolyan „gazdaságtanuk” van, mint a hagyományos iparágaknak. Mégsem találkoznak össze: ehhez az időszakhoz McLuhan pedig rendre visszatér, amikor a tömegkultúrának ugyanezeket a területeit szántja végig az *Understanding Media*-ban, gazdag történeti hivatkozásokkal – mégis, egyedül az információfeldolgozás és kommunikáció középponti szerepére épülő „globális falu” koncepció atyjaként érdemesül Beniger figyelmére, egyetlen félmondatban, a könyv epilógusában (Beniger [1986] 2004: 703).

mező keretéhez eljutott volna, McLuhan egészen közel került hozzá, hogy a társadalom egészen különböző területein kontrollstruktúrákat legyen képes azonosítani. Amikor például bemutatja (McLuhan 1964: 231–232), hogy az írógép miként segíti a gazdagság forrását, a jól megválogatott információ megfelelő cseréjét az emberek között, s más információáramlás-gyorsító hatásokkal (például a telefonálás kultúrájának kiterjedésével) együtt miként eredményezi mindez a döntéshozatalnak a sebesség mellett minőségi megváltozását is (a tudás új architektúrájával, a jogosultságok újfajta delegálásával), akkor valójában Beniger elemzési logikáját előlegezi már – akárcsak akkor, amikor a média alakító erejű hatáskövetkezményeiről és erejéről (*mutational power of the media*) ír. Nem áll távol attól sem, hogy a tanulás új formáinak megjelenésében a régi kontrollstruktúrák bomlását is lássa egyidejűleg – de nem ebben az értelmezési keretben érdekli a dolog. Sokat időzik a média deliberatív szerepe körül – de sem az ok, sem a következmény, sem az analógiák nem foglalkoztatják. Híres tetrádmodelljében¹³ is benne nyugszik a lehetőség egy elméleti irányba mutató szerves absztrakcióra, de a médiumok változásának elemzésekor azok természetrajzán túlmenően nem érzi szükségét rendszerszemléletű, magyarázó levezetéseknek – megelégszik az új „állapotok, minőségek és játékszabályok” érzékeny megjelenítésével és jövőbeni szerepükkel kapcsolatos, nyugtalanító gondolati szagminták beemelésével az érzékelés tereibe.

Ha tehát valaki a kontrollfogalom társadalomelméletének történetét megírja egyszer, McLuhant nem fogja kifelejtteni azok sorából, akik *majdnem* eljutottak ennek a kibernetikai fogantatású terminusnak a következetes, szisztematikus és megoldó értékű használatához.¹⁴ A médiaszféra dinamikájának érzékeny ábrázolása azonban nem azonos azzal a felismeréssel, hogy itt egy átfogó struktúraváltás speciális esetét szemléljük. A kétségtelen gondolkodói érdemek és invenció ellenére emiatt ebből az irányból is pontosan ugyanazt látjuk, mint korábban: McLuhan nem jut el az információs társadalom elméleti diskurzusáig (ami természetesen nem zárja ki azt, hogy formálódó gyakorlatára ne lett volna érvényes szava – mint minden más jelentős társadalomkutatónak, aki a kortárs szcénát fürkészte).

A vizsgálódás mérlege

McLuhan sohasem használta az információs társadalom kifejezést. Az *Understanding Mediában* információs korszakról (*information age*) beszélt, tíz évre rá egy francia nyelvű interjúban először élt az információs forradalom (*information revolution*) fordulattal

13 A McLuhan késői munkáiban megfogalmazott összegző jellegű modell arra a négy szempontra kérdez rá egy-egy médium elemzése kapcsán, afféle módszertani mankóként, hogy *Mit „erősít fel”? Mit tesz elavulttá? Milyen, korábban elavulttá tett dolgot „állít vissza”? S végül: mi történik vele, amikor eléri a határait?* Tegyük hozzá: a tetrád harmadik eleme, a „visszaállítás” [retrieval] erős hasonlóságot mutat a kuhni paradigmaelmélet késői továbbfejlesztőinek avval a megfigyelésével (amelyet Magyarországon Békés Vera artikulál szellemesen és meggyőzően), hogy egy paradigmaváltáskor a lecserélt paradigmát megelőző időszak mintázatai is felélednek.

14 Megjegyzem, Innis diadikus modellje is jól értelmezhető a kontrollstruktúrák felől. Leegyszerűsítve: a médiumok fizikai tulajdonságai határozzák meg, hogy a tudás időbeli vagy térbeli terjedésére alkalmasak inkább. A tartós, időt hangsúlyozó médiumok a kulturális folyamatosság és a decentralizáció, a teret hangsúlyozó „rövidebb életűek” pedig a világi hatalom és a centralizáció támogatói. Valamely médiumtípus tudásmonopóliumhoz kötött felülkerekedése egy adott korban a kommunikáció egyoldalúságát (*bias*) teremti meg, amit a rivális médium és a mögötte álló társadalmi erők „billentenek” vissza – és evvel át egy másik egyoldalúságba (Boros 1978 nyomán Z. Karvalics 2002). Innis ilyen irányú újraértékelése nagyon időszzerű volna, ahogyan Hajnal Istvánnál is sikerült ennek a szempontnak a létjogosultságát bemutatni (Z. Karvalics 2008b).

(McLuhan 1973/74). Nem (vagy csak érintőlegesen) reflektálta azt a szociológiai, közgazdasági, geográfiai hagyományt, amelyik megszülte az információs társadalom narratíváját. És fordítva: a vezető információtársadalom-teoretikusok sem leltek erőforrásra a megérdemelten intellektuális popikonná lett gondolkodóban saját fogalmi építkezéseikkor.

S miközben McLuhan az éppen az információs társadalomba forduló kortárs amerikai panoptikum számtalan szegletébe világított be, kulcsfontosságú információs folyamatok, intézmények és szakmák találó, mély értelmű és nagy prediktív erejű elemzésével mint fényforrással, érdeklődésének tárgya mindvégig a mediatizált kultúra maradt. A maga nemében (és diszciplinájában) kerek és következetesen építkező nézetrendszere ezért az információs társadalom diskurzusa felől nézve fragmentumok laza hálójá maradt: ide sorolható szintetikus elmélethez, összefüggő és átfogó teoretikus építményig nem jut el.

Összességében azt kell mondanunk, látványosan és inspirálóan diskurzusbarát gondolatai ellenére akkor járunk el helyesen, ha McLuhant nem emeljük az információs társadalom-kutatás Pantheonjába, és életművét más tudományszakok részeként elemezzük.

Hivatkozott irodalom¹⁵

- Bell, Daniel (1976): *The Coming of Post-Industrial Society: a Venture in Social Forecasting*. New York: Basic Books.
- Bell, Daniel (1980): The Social Framework of the Information Society. In *The Microelectronics Revolution: The Complete Guide to the New Technology and Its Impact on Society*. Tom Forester (szerk.). Cambridge, MA: MIT Press.
- Beniger, James R. (1986): *The Control Revolution. Technological and Economic Origins of the Information Society*. Harvard University Press. Magyarul: *Az irányítás forradalma*. Budapest: Gondolat–Infonia, 2004.
- Boros Péter (1978): Harold A. Innis kommunikációközpontú történelem felfogásáról. *RTV Szemle* 3: 167–171.
- Innis, Harold Adams (1951): *The Bias of Communication*. Toronto: Toronto University Press.
- Levinson, Paul (1999): *Digital McLuhan: A Guide to the Information Millennium*. London: Routledge.
- Mansell, Robin (szerk.) (2009): *The Information Society*. Critical Concepts in Sociology sorozat. New York: Routledge.
- Masuda, Yoneji (1980): *The Information Society as Post-Industrial Society*. Tokyo: Institute for the Information Society; Washington DC: The World Future Society. Magyarul: *Az információs társadalom*. Budapest: OMIKK, 1988.
- May, Christopher (2002): *Information Society: A sceptical view*. Cambridge, UK: Polity Press.
- McLuhan, Marshall (1947): American Advertising. *Horizon* 93 (4): 132–141. Újrakiadva in *Mass Culture: The Popular Arts in America*. Bernard Rosenberg és David Manning White (szerk.). New York: Free Press, 1957, 435–442.
- McLuhan, Marshall (1951a): The Folklore of Industrial Man. *Neurotica* 8 (3): 3–20.
- McLuhan, Marshall (1951b): *The Mechanical Bride: Folklore of Industrial Man*. New York: Vanguard Press.
- McLuhan, Marshall (1952): Technology and Political Change. *International Journal* 7: 189–195.
- McLuhan, Marshall (1953a): The Age of Advertising. *Commonweal* 58 (23): 555–557.
- McLuhan, Marshall (1953b): The Later Innis. *Queen's Quarterly* 60 (3): 384–385.
- McLuhan, Marshall (1954): New Media as Political Forms. *Explorations* 3: 120–126.
- McLuhan, Marshall (1955): A Historical Approach to the Media. *Teachers College Record* 57 (2): 104–110.

15 A McLuhan-szövegek áttekintéséhez a McLuhan-kutatók „hivatalos” weboldalan közölt bibliográfiát használtam (<http://www.mcluhan.org/bibliography.html>). Ez azonban több helyen bizonyult hiányosnak és hibásnak, így ahol módomban állt, pontosítottam az adatokat. Mivel azonban a tanulmányban idézett McLuhan-szövegek közül a kisebb, kevésbé rangos kiadványban megjelent írások egy részéhez nem tudtam hozzáférni, további hibák maradtak az egyes tételeknél.

- McLuhan, Marshall (1956): Educational Effects of the Mass Media of Communication. *Teachers College Record* 57 (6): 400–403.
- McLuhan, Marshall (1957): The Effect of the Printed Book on Written and Oral Language in the Sixteenth Century. *Explorations* 7: 100–108.
- McLuhan, Marshall (1960a): Effects of the Improvements of Communication Media. *Journal of Economic History* 20 (4) 566–575.
- McLuhan, Marshall (1960b): The Gutenberg Galaxy: A Voyage Between Two Worlds. Transcript of conversation with McLuhan, Harley Parker, and Robert Shafer. In McLuhan (1960c).
- McLuhan, Marshall (1960c): *Report on Project in Understanding New Media*. New York: National Association of Educational Broadcasters, Office of Education, United States Department of Health, Education and Welfare.
- McLuhan, Marshall (1961a): New Media and the New Education. In *Christianity and Culture*. Murphy J. Stanley (szerk.). Baltimore: Helicon Press, 181–190.
- McLuhan, Marshall (1962): *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. Toronto: University of Toronto Press. Magyarul: *A Gutenberg-galaxis. A tipográfiai ember létrejötte*. Budapest: Trezor Kiadó, 2001.
- McLuhan, Marshall (1958): The Electronic Revolution in North America. *International Literary Annual* 1. John Wain (szerk.). London: John Calder, 165–169. Újrakiadva in uő. *McLuhan Unbound*. Corte Madera, CA: Gingko Press, 2004.
- McLuhan, Marshall (1960d): Electronics and the Changing World of Print. *Audio-Visual Communication Review* 5: 74.
- McLuhan, Marshall (1961b): The Humanities in the Electronic Age. *Humanities Association Bulletin* 34 (1): 3–11.
- McLuhan, Marshall (1962): The Electronic Age: The Age of Implosion. In *Mass Media in Canada*. John A. Irving (szerk.). Toronto: The Ryerson Press, 179–205.
- McLuhan, Marshall (1973): „La Revolution de l’information.” *Address at 1973 Biennale Internationale de l’Information, Le Toquet, France*. Újabb kiadása angolul (1974): At the moment of Sputnik the planet became a global theatre in which there are no spectators but only actors. *Journal of Communication* 24 (1): 48–58.
- Stille, Alexander (2000): Marshall McLuhan Is Back From the Dustbin of History. *The New York Times*, 2000. október 14. Elérhető az interneten: www.nytimes.com/2000/10/14/technology/14MCLU.html.
- Toffler, Alvin (1964): *Culture consumers. Art and Affluence in America*. Baltimore: Penguin Books.
- Tyler, Tom (2009): *The Test of Time: McLuhan, Space and the Rise of Civilization*. In *Ecosee: Image, Rhetoric, and Nature*. Sid Dobrin és Sean Morey (szerk.). New York: SUNY, 257–277. Elérhető az interneten: <http://www.cyberchimp.co.uk/research/testoftime.htm>.
- Webster, Frank [1995] (1997): *Theories of the Information Society* London: Routledge.
- Webster, Frank (2002): *The Information Society Revisited*. In *Handbook of New Media*. Leah A. Lievrouw és Sonia Livingstone (szerk.). London: Sage, 255–266.
- Webster, Frank (2007): Információ és az információs társadalom fogalma. *Információs Társadalom* 8 (4): 7–35.
- Webster ([1995] 1997) 2. fejezetének a fordítása.
- Z. Karvalics László (2001): Bevezető az információs társadalom tudománytörténetéhez. *Információs Társadalom* 1 (1): 34–48.
- Z. Karvalics László (2002): Harold Adams Innis – a 20. század sajtótörténetének mellőzött szereplője. Bevezető tanulmány H. A. Innis *A sajtó - a 20. század gazdaságtörténetének mellőzött szereplője* c. írásához. Budapest: Infonia–Aula, Információtörténeti Füzetek 1, 2002, 3–13.
- Z. Karvalics László (2007): *Információs társadalom – mi az? Egy kifejezés jelentése, története és fogalomkörnyezete*. In *Információs társadalom* (tankönyv). Pintér Róbert (szerk.). Budapest: Gondolat–Új Mandátum, 29–46.
- Z. Karvalics László (2008a): 1961 – The Birth of the Information Society in the United States. In *My Fulbright Experience. Reports of Hungarian Grantees*. Budapest: Fulbright Commission, 189–200. Elérhető az interneten: <http://www.fulbright.hu/book3/zkarvalicslaszlo.pdf>.
- Z. Karvalics László (2009): A fehérgalléros forradalom krónikája. Jean Gottmann, az információs társadalom elméletének elfeledett úttörője. *Információs Társadalom* 10 (3): 53–66.
- Z. Karvalics László (2010a): How to defend the original, multicriteria theories of Information Society? *Triple-C* 8 (2): 124–129. Elérhető az interneten: <http://www.triple-c.at/index.php/tripleC/article/view/214/173>.
- Z. Karvalics László (2010b): Emlék, örökség és program: in memoriam James R. Beniger. *Információs Társadalom* 11 (3–4): 53–56. Elérhető az interneten: http://epa.oszk.hu/01900/01963/00034/pdf/infotars_2010_3_4_053-056.pdf.
- Z. Karvalics László (2008b): Az írástörténettől az információtörténelemig. Egy atléta hazatér. Előszó Hajnal István *Írástörténet a középkori egyetemeken* c. könyvéhez. Budapest: Gondolat, 7–16. Elérhető az interneten: <http://www.bibl.u-szeged.hu/hajnal/img/zkleloszo.pdf>.